

FEJEDELMI FORRÁSKÖZMLÉS

TUSOR PÉTER

Lettere di principi

Litterae principum ad papam (1518–1578)

Segreteria di Stato – Lettere di Principi

Textus Italicæ in sermonem Hungaricum vertit

Péter Kulcsár, textus linguæ Latinæ

in Hungaricum, introductionem annotationesque

in Latinum vertit Gábor Nagy. Transscriptit

et edidit József Bessenyei

Fejedelmi levelek a pápának (1518–1578).

Az olasz nyelvű szövegeket Kulcsár Péter,

a latin nyelvűeket, valamint a bevezetést

és a jegyzeteket Nagy Gábor fordította.

Átírta és kiadta: Bessenyei József

Roma–Budapest, 2002. xxv [xxvi] + 259 old., á. n.

(Bibliotheca Academiae Hungariae in [Urbe] Roma.

Fontes, 3.)

Semmi kétség, az ezredforduló végre elhozta a lassan már négy évszázados múltra visszatekintő vatikáni magyar kutatások reneszánszát. Kutatók csapata tér vissza újra meg újra az Örök Városba, hogy folytassa a különféle pápai archívumok óriási fondjaiban (e szót itt az olasz gyakorlat, és nem a hazai levéltár-tudományi meghatározás szerint használom) a megkezdett kötet sorozatok laponkénti átvizsgálását; kiegészítse, pontosítsa készülő tanulmányai, sőt könyvei anyagát; felfrissítse a bőséges nemzetközi szakirodalomra vonatkozó ismereteit. E kutatók sorában egyaránt találunk vezető történészeket és olyan, talán már nem is annyira pályakezdő fiatalokat, akik tudományos fokozatukat római kutatásaik eredményeiből szerezték, illetve készülnek megszerezni.

Néhány példa csupán. Az 1980–1990-es évek folyamán a hazai tudományosság figyelmét újra Róma levéltárai felé irányító Benda Kálmán, majd Tóth István György számos forráskiadást és tanulmányt publikált a Hitterjesztési Kongregáció (*Sacra Congregazione de Propaganda Fide*) misszionáriusainak moldvai és magyarországi működéséről. A szegedi irodalomtörténeti iskola Balázs Mihály vezetésével a je-

zsuita Lukács László monumentális vállalkozását (*Monumenta Antiquae Hungariae*) folytatva a XVII. század elejének jezsuita iratait adta közre. A szegediek közül Kruppa Tamás önállóan is foglalkozik a szentszéki–magyar kapcsolatok egyik legizgalmasabb fejezetével, a Báthory-korszakkal. Molnár Antal a Róma által irányított hódoltsági missziószervezésről írt impozáns monográfiát. Fazekas István Galla Ferenc missziótörténeti kéziratának sajtó alá rendezésén dolgozik. Erdélyi Gabriella egy 1518. évi pápai tanúvallatási jegyzőkönyv alapján elevenítette fel a késő középkori hazai vallásos élet mindennapjait, s kezdte meg a *Sacra Poenitentiarum Apostolica* magyar szupplikációinak feldolgozását, kiadásra történő előkészítését. A szentszéki „kegyosztó hivatalhoz”, a *Dataria Apostolicához* benyújtott magyar kérvények szisztematikus feltárását Borsa Iván irányítja. E munkát a Pásztor Edit által alapított *Pásztor Lajos Ösztöndíj* támogatásával Szovák Kornél, Rácz György és Csukovits Enikő végzi. Az egyháztörténet-írás mint teológiai diszciplína művelői közül Végheő Tamás, Sávai János és Fűzes Ádám munkásságát kell még megemlíteni.¹

Szerzőjének, fordítóinak és kiadóinak szándéka szerint a *Fejedelmi levelek a pápának* a vatikáni magyar kutatások eme új korszakának kiemelkedő teljesítménye. A kötet a Vatikáni Titkos Levéltárból (*Archivio Segreto Vaticano*) közöl összesen 84 darab levelet 39 levélírótól, többek között II. Lajos (1516–1526) és felesége, Mária királyné, valamint Werbőczy István nádor, Szalkai László, Várday Pál, Oláh Miklós, Verancsics Antal esztergomi érsek, Brodaries István pécsi prépost, majd szerémi püspök tollából. A kiadvány nemcsak a magyar, hanem a nemzetközi tudományosság számára is készült. Erre utal, hogy címlapja, tartalomjegyzéke, három és fél oldalas bevezetője kétnyelvű: latin és magyar, viszont a személy- és helynévmutatóról, a rövidítések jegyzékéről, a 20 tételből álló bibliográfiáról, valamint az úgynevezett *copyright* oldalról, ahol többek között a kötet kiadói és támogatóit tüntették fel, ez már nem mondható el. Az összesen 29 magyar nyelvű lapalji jegyzet szintén megtalálható latin változatban, amit 32 szövegtörténeti megjegyzés egészít ki. A levélszövegek Nagy Gábornak és Kulcsár Péternek köszönhető és a kötet felét kitevő magyarra fordítása pedig arra enged következtetni, hogy Bessenyei József céljai között nemcsak a szakemberek, hanem a szélesebb olvasóközönség igényeinek kielégítése is szerepelt.

¹ ■ Hely hiányában itt és az alábbiakban részletező könyvészet megadására nem kerülhet sor.

Afelől, hogy a *Fejedelmi levelek a pápának* felkelti majd a nemzetközi kutatás figyelmét, egészen biztosak lehetünk. Nemcsak azért, mert az évszázados múltra visszatekintő római tudományos intézetek: a német, az osztrák, a lengyel, a francia, a spanyol, a finn stb. gondosan számon tartják egymás tevékenységét. A római centrum és az egyes nemzeti egyházak, illetve államok sokrétű kapcsolatrendszere tudniillik szerves része a pápaságtörténetnek, amely eleve egyetemes dimenziókat hordoz. Hogy Magyarországról a XVI. században milyen jellegű ügyekben fordultak egyháziak és világiak X. Leóhoz (1513–1521), VII. Kelemenhez (1523–1534) vagy III. Pálhoz (1534–1549), több szempontból hasznos lehet egy külföldi kutató számára. Lehetősége nyílik összehasonlító vizsgálatokra, újabb adatokat nyerhet a római Kúria működésének megértéséhez, netalán egy-egy pápa pontifikátusának értékeléséhez. A kiadványt a latinul nem tudó, vagy a korszak latin nyelvezetében kevésbé járatos egyetemi hallgatók, tanárok, a történelmet szerető egyházi és világi értelmiség is érdeklődéssel veheti kézbe. Kiváltképpen a Mohács körüli időszak iratai: II. Lajos és felesége, Mária királyné, Werbőczy, valamint Brodarics VII. Kelemenhez intézett levelei nyújtanak kivételes lehetőséget arra, hogy az olvasó testközelből ismerkedhessen meg a középkor végi magyar diplomácia-történet egyik legizgalmasabb, tragikus fejezetével.

Történeti forrásokat sokféleképpen lehet és – kiváltképpen külföldön fennmaradt *hungaricumok* esetében – érdemes közölni. A kiadott források új, egyébként talán elsikkadó adatokat hoznak „forgalomba” a történeti művek lapjain. Lehetővé teszik, hogy a kutatói figyelem és energia más, ismeretlenebb irategyüttesek felé (is) forduljon. Az alkalmazott szempontokat – a szövegek átírásának módszerét, a bevezetés, a jegyzetapparátus, a különféle utalások, kereszthivatkozások, magyarázatok megformálását, mélységét – a kiadandó források jellege, tartalma és közlésük célja, valamint a befektetett munka és a várható eredmény arányosságának biztosítása együttesen határozza meg. Minden alkalommal kövendő kánont szinte lehetetlen felállítani. A részproblémák megoldásában természetesen adódnak hibák és hiányosságok, amelyek azonban kiküszöbölhetők a szakmai diskurzusban, avagy kedvezőbb esetben a „delikvens” egy újabb publikációjának önkritikus lábjegetében.

Az értékelhető tudományos teljesítmény minimumát valójában az alapvető módszerek ismerete, alkalmazása, valamint a hasznosított anyag és a vonatkozó kutatások egészének átlátása adja. Szembetűnő hiányuk esetén az azonnali kritikai reflexió minden egyéb megfontolást kötelezően háttérbe szorító, elengedhetetlen kötelezettség. Tudniillik ha elmarad a „kritikus tömeget” meghaladó tévedések, hiányosságok megfelelő korrekciója, illetve a figyelem felhívása rájuk, akkor a tudományos tevékenység olyan mértékben relativizálódik és esetlegessé válik, hogy folytatása egyszerűen értelmét veszti.

A szentszéki–magyar kapcsolatok témakörében, amelyhez a *Fejedelmi levelek a pápának* is kapcsolódik, még az értékelhető tudományos teljesítmény minimumának elérése is meglehetősen összetett és időigényes feladat. A kutatóknak nemcsak a vatikáni levéltár bonyolult rendszerében kell eligazodniuk, hanem a pápaságtörténet, benne a római Kúria hivataltörténetének hihetetlenül gazdag historiográfiájában is. Emellett azzal a dilemmával is szembesülniük kell, hogy első lépésben a szisztematikusan kutatásaik nyomán körvonalazódó fontosabb problémákat, kérdéseket tisztázzák, dolgozzák-e fel, vagy ezt megelőzően – adott esetben ezzel párhuzamosan – inkább a feltárt forrásanyagot publikálják, akár egy-egy meghatározott tárgykör köré csoportosítva, akár levéltári leltérek szerint. (Ami a vatikáni levéltár esetében rendszerint szintén valamilyen tematikus egységre illeszthető, hiszen bennünket érdeklő fondjai szinte kivétel nélkül valamelyik kuriális dikasztérium – illetve annak egy-egy munkatársa, vezetője – működése során keletkeztek.) Végül nem feledkezhetünk el az olyan sürgető feladatokról sem, mint az elődök kéziratban maradt vatikáni okmánytárainak közreadása.²

A vatikáni *hungaricumok* publikálása magától értetődően megkerülhetetlen. A feldolgozás súlypontozása során számos adat háttérben maradhat, a rendszerbe nem foglalható, szétszórva található, másból azonban fel nem lehető információk ugyanakkor önmagukban értékesek és más kutatók által hasznosíthatók lehetnek. Mégis, az elmondottak talán elegendő magyarázattal szolgálnak arra, hogy a szorgos munkálatok és a nemzetközi érdeklődés felkeltésének csábító lehetősége dacára a római magyar kutatásoknak ez az új korszaka eddig miért nem produkált még egyetlen, kifejezetten a vatikáni levéltárból merítő forráskiadványt sem. Noha nem csupán a leginkább hozzáférhető és darabszinten mutatózott, mondhatni triviális, hanem a kötetenkénti átnézést igénylő fondok jó részének XVI–XVII. századi magyar anyaga is már évek óta megtalálható több kutató számítógépében.

2 ■ Például Artner Edgár: „Magyarország mint a nyugati keresztény művelődés védőbástyája.” *A Vatikáni Levéltárnak azok az okiratai, melyek őseinknek a Keletről Európát fenyegető veszedelmek ellen kifejtett erőfeszítéseire vonatkoznak*, Kézirat 1924–1925.

3 ■ 1526–1601 között kilenc (Bp., 1874–1885. Szerk. Fraknói Vilmos, Károlyi Árpád); illetve 1540–1601 között négy kötet (Bp., 1875–1878. Szerk. Szilágyi Sándor).

4 ■ Öváry Lipót: *A Magyar Tud. Akadémia Történelmi bizottságának oklevél-másolatai*. I–III. Bp., 1890–1894–1901. Az első két kötetnek a „Jagelló–Szapolyai-korra”, azaz az 1490–1571 közötti időszakra vonatkozó, elsősorban diplomáciai jellegű iratai az I.616–1209 és a II.1–881. sz. alatt találhatóak.

5 ■ *A római Szentlélek-társulat anyakönyve. 1446–1523*. Bp., 2000. Reprint. (Vatikáni Magyar Okirattár, I.5.)

6 ■ A L. von Cardauns, H. Goetz, H. Lutz, G. Müller stb. által továbbított sorozat kötetei: Alexander Koller, Peter Schmidt: *Bibliographie zur päpstlichen Politik und Diplomatie (1500–1800)*. Kurie und Politik. Stand und Perspektiven der Nuntiaturforschung. Hrsg. v. Alexander Koller. Rom, 1998. (Bibliothek des Deutschen Historischen Instituts in Rom, 87.) 413–493., 421–424. old. A XVI. század végéről külön megemlítették még a grazi nunciások jelentései, amelyeket Johann Rainer tett közzé. *Uo.* 429.

Bessenyei József választása római kutatásai nyitányaként a XVI. századi hazai provenienciájú vatikáni iratanyag fonszerű publikálásának megkezdésére esett. Döntését a következőképpen indokolja: „míg más korszakok, például az Árpád- vagy az Anjou-kor írásos hagyatéka után érdeklődők jól megtervezett sorozatok rendszeresen megjelenő köteteként örvendezhetnek, a Jagelló- és a Szapolyi-kor esetében ilyenek kiadásának igénye még meg sem fogalmazódott” (XVIII. old.).

A kritika többek között az olyan grandiózus vállalkozás, mint például a *Magyar és Erdélyi Országgyűlési Emlékek*,³ vagy a Magyar Tudományos Akadémia XIX. század végén külföldön, részben Itáliában folytatott, kiterjedt forrásfeltáró programjának mellőzése ellenére is jogos. (Ez utóbbinak a mondott időszakra nézve is számottevő eredményeit magyar nyelvű regeszták formájában Óváry Lipót közölte).⁴ Ugyancsak aligha kifogásolható az a megállapítás, amely a korszak forrásainak egyik legfontosabb lelőhelyeként a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchiv után a vatikáni levéltárat jelöli meg, habár a bécsi Hofkammerarchiv, a hazai kamarai, káptalani, megyei, családi stb. levéltárak magyar tárgyú iratai nagyságrendekkel számottevőbbek. Többé-kevésbé szintén egyet lehet érteni a kutatási programmal, amely az elődök – Pray György, Augustin Theiner, Fraknói Vilmos és Bunyitay Vince,⁵ valamint a német *Nuntienberichte aus Deutschland*⁶ című sorozatot útnak indító Walter Friedensburg összesen öt darab, illetve kötet-szerűen nem említett – alpmunkájának rövid értékelése előtt hangzik el: „Rómában [...] még a magyar vonatkozású források felmérése, regisztrálása sem következett be, pedig e nélkül megalapozott forráspublicáció, kivált nagyobb lélegzetű kiadvány nem képzelhető el. A munkálatok megindításához a korábbi korszakok történészeinek kutatásai nem nyújtanak szilárd alapot, mivel ami eddig e téren történt, eléggé esetleges és változó színvonalú.” (XVIII. és XX. old.)

Az alapvetően helyes premisszákból levont gyakorlati következtetést a következő sorok tartalmazzák:

„a diplomáciai kapcsolatok forrásainak kiadása előkelő helyet foglal el a publikációk sorában. Ide tartozik a nunciaturák gyűjteményében fennmaradt »Lettere di principi e titolati« sorozata is, amelynek magyar forrásait most közzéteszem. Ez mesterségesen kialakított sorozat, amellyel egyenrangú a »Lettere di Cardinali« és a »Lettere di particolari«, amelyek azonban XVI. századi forrásokat nem tartalmaznak. Gyakorlatilag a sorozat kialakítói az összes általuk el-

érhető, Magyarországról a szentszéknek címzett levelet a »Lettere di principi e titolati« sorozatban gyűjtötték össze. Ezzel nem azt akarom sugallni, hogy a vatikáni levéltár más gyűjteményei nem őriznek Magyarországról küldött leveleket. (Tudjuk például, hogy a »Registri Vaticani« nagyrészt még át nem kutatott sorozatában számos bennünket érdeklő forrás vár felfedezésre.) Az azonban valószínű, hogy a XVI. század első felének legérdekesebb anyaga nagyrészt itt található. Különösen az 1525–1534 közötti időszak termése gazdag, azonban 1578-ban a levelek megszűnnek.” (XX. old.) „A »Lettere di principi e titolati« sorozata ötvenegy kötetből áll. Az egyes kötetek egymásközi sorrendjének kialakítása teljesen esetleges módon történt. [. . .] Az irat jelzetét és terjedelmét a Vatikáni Levéltár által ajánlott formában közlöm.

Erre példa: Segr. Stato, Principi, 5, f. 162. Azaz: Segreteria di Stato, Lettere di principi e titolati, volumen 5, folio 162.” (XXII. old.)

Míg a szűkre szabott historiográfiai bevezető hangsúlyozottan a Jagelló- és Szapolyai-korra kívánt koncentrálni, a fenti sorokból már egyértelműen az hámozható ki, hogy a *Fejedelmi levelek a pápának a Principi* teljes XVI. századi, hazai provenienciájú anyagát tartalmazza. („Szapolyai-korról” János Zsigmond 1571. évi halála után végképp nem beszélhetünk.) Mi több, kifejezetten azt a következtetést lehet levonni belőlük, hogy a XVII–XVIII. századi szentszéki-magyar kapcsolatok kutatásakor ezt az alapfondot nyugodtan figyelmen kívül hagyhatjuk, hiszen 1578 után már teljességgel érdektelenné válik számunkra.

Vagyis magyar anyagának tanulmányozásához bőven elegendő e közlésének kézbevétele.

A sajnós latinra is lefordított megállapítások lényegi pontosításra, kiegészítésre szorulnak. Az előszóban még a publikált iratok érezhetően némi rácsodálkozással közölt jelzetét sem sikerült helyesen értelmezni. A vatikáni levéltárnak tudniillik olyan állaga, hogy „a nunciatúrák gyűjteménye”, valójában nem létezik. A régebbi elnevezéssel *Lettere di Principi e titolati*, újabban pedig csupán *Segreteria di Stato, Principi* elnevezésű sorozat,⁷ amint a neve is mutatja, az egyik legfontosabb szentszéki hivatal, a pápai államtitkárság – e magyar szóösszetétel még véletlenül sem található meg a könyvben – iratanyagának 70 fondja közül az egyik.⁸

Ennek a pápák magántitkárságából kifejlődő, éppen a XVI. századtól kezdődően mind kiterjedtebb kompetenciára szert tevő intézménynek az iratanyaga a vatikáni levéltár 1880-tól kezdődő fokozatos megnyitása óta a (kora) újkori történeti kutatás első számú célpontja. Az 1538-tól a bíboros neposok, a XVII. század derekától-végéig mindmáig a bíboros-államtitkárok – azaz a központi egyházkormányzatnak és az Egyházi Államnak a pápa utáni első számú irányítói – által felügyelt hivatal bontotta fel és referálta többek között az uralkodók, főurak, főpapok stb. közvetlenül a pápához intézett leveleit, tette át esetleg őket más kúriai dikasztériumokhoz. Fontosabb esetekben megszövegezte a pápai válaszbréveket, amelyeket azután a vele szoros mellérendeltségben működő brévetitkárságok egyike, a *Segreteria dei Brevi ai Principi* állított ki. Szintén az államtitkárság dolgozta fel a nunciatúráknak és az Egyházi Állam legációinak a bíboros neposokhoz, majd a bíboros-államtitkárokhoz címzett jelentéseit, adott számukra utasításokat ugyanezek aláírásával. Sőt legkésőbb a XVI. század derekától vezetői nevében önálló levelezést is folytatott az egyes államok, egyházmegyék stb. vezetőivel.⁹

E sokoldalú, a politikai, egyházpolitikai, fontosabb egyházkormányzati dimenziókat szinte teljességgel felölélő tevékenység emlékét őrzi az államtitkársági forrásanyag 1731-ben P. D. De Pretis által véglegesített „rendje” (*Parte antica*). Az egyes legációkkal és nunciatúrákkal folytatott levelezés fondjait földrajzi elnevezések jelzik (*Avignone, Bologna, Ferrara, Romagna, Urbino*, illetve például *Baviera, Colonia, Germania, Polonia, Spagna, Venezia*). Az uralkodóktól, főpapoktól stb. érkező vagy nekik szóló iratokat küldőik, illetve címzettjeik szerint sorolták be. Ez a besorolás mindazonáltal meglehetősen esetleges, hiszen – mint ahogy kötetünkben is láthatjuk – a *Principi* szép számmal tartalmaz főpapi írásokat, sőt nunciatúrai iratokat is, amiként például a *Germania* (és olykor a *Polonia*) sem kizárólag nunciusi jelentéseket és államtitkársági utasításokat rejt magában. Itt szintén gyakorta találhatók akár a nunciásokhoz intézett, akár egyenesen Rómába küldött egyéb, példának okáért magyar provenienciájú iratok. Mindezen fon-

doktól az egyes nunciatúrák saját levéltárai gyökereken megkülönböztetendők. Ezek az apostoli követségek működésének helyszínén keletkeztek, jórészt csupán a XX. század során kerültek a Vatikánba, és nem tagolták be őket az államtitkárság sorozataiba.¹⁰

A *Principi* nem 51, hanem az 1515–1808-as évközből mintegy 300 kötet, illetve csomó alkotja. Az egyes kötetekhez darab szintű mutató készült, amely pontosan feltünteti a levél íróját, dátumát, helyét, címzettjét és oldalszámát. Ez a vatikáni levéltár indextermében (*Sala dei Indici*) az 1017–1018. szám alatt található. Kivételt képeznek a 146B–207., 229A és a 278–280. kötetek, amelyek az államtitkárság 1541–1740 között keletkezett válaszainak regisztrumait/fogalmazványait tartalmazzák.

A *Principi* mellett nem kettő, hanem legkevesebb három hasonló szerkezetű és terjedelmű fondot kell feltétlenül megemlíteni:

1. *Cardinali*. Jellemzői: 1572–1809 között mintegy 221 kötet vagy csomó. Tétéles mutatója: *Indice* 1071. Válaszlevelek: vol. 6–7., 10–11., 120–134., 135–158., 173–187., 189–191. (1554–1797)
2. *Vescovi*. Jellemzői: 1500–1810 között cca. 533 kötet, illetve csomó. Darab szintű mutatója: *Indice* 1015–1016. Válaszlevelek: vol. 167–230. és 323–376. (1606–1797)
3. *Particolari*. Jellemzői: 1519–1809 között hozzávetőleg 421 kötet és csomó. Tétéles mutatója: 1019–1021. Válaszlevelek: 152–213. és 283–311.

7 ■ *Archivio Segreto Vaticano. Indice dei fondi e relativi mezzi di descrizione e di ricerca*. Città del Vaticano, 1998. 68. old. Vö. még Hoberg Hermann: *Das Vatikanische Archiv seit 1950. Römische Quartalschrift für christliche Altertumskunde und Kirchengeschichte* 77 (1982) 146–156., 151. old.: „Die Signaturen heißen jetzt nicht mehr: Lettere di Cardinali, Lettere di vescovi e prelati usw., sondern Segreteria di Stato, Cardinali, SS. Vescovi, usw.”

8 ■ A pontosság kedvéért meg kell jegyezni, hogy a „Nunciatúrák gyűjteménye”, avagy „Nunciatúrák és legációk sorozata” kifejezés a régebbi szakirodalomban (Veress Endréné, Hodinka Antalnál) olykor valóban elő-előfordul. Am az e nem hivatalos korábbi terminológia az államtitkársági iratokon belül ettől az irategyüttestől (amire lásd a rögvést elmondandókat) világosan elkülönítette a *Lettere* sorozatot, ahová a *Principi* is – értelemszerűen – beosztotta. A ma érvényes terminológia: „Die Signaturen lauten jetzt nicht mehr Nunziatura di Germania, Nunziatura di Francia, Legazione di Avignone usw., sondern Segreteria di Stato, Germania; Segreteria di Stato, Francia; Segreteria di Stato, Avignone, usw.” Hoberg: *i. m.* 150. old.

9 ■ Minderre további irodalommal Andreas Kraus: *Das päpstliche Staatssekretariat unter Urban VIII. 1623–1644*. Rom–Freiburg–Wien, 1964. (RQ Supplementheft, 29. Forschungen zur Geschichte des päpstlichen Staatssekretariats, 1.)

10 ■ Itt található a magyar vonatkozások részleges publikálása: Vanyó Tihamér: *A bécsi pápai követség levéltárának iratai Magyarországról 1611–1786*. Akadémiai, Bp., 1986. (Fontes Historiae Hungaricae Aevi Recentioris.)

11 ■ A vatikáni levéltár gazdag szakirodalmának fontosabb tételei: *Indice dei fondi*, 4–6. (*Bibliografia generale*). Míg a legjobb használatos útmutatás: Pásztor Lajos: *Guida delle fonti per la storia dell'America Latina negli archivi della Santa Sede e negli archivi ecclesiastici d'Italia*. Città del Vaticano, 1970. (Collectanea Archivi Vaticani, 2.), különösen 73–112. Magyar nyelven: Hodinka Antal: *A római levéltárak*. Bp., 1916–1918. (Bosányi: *Regesta supplicationum c. munkájába inkorporálva*: I., 7–165. II. 7–148. old.) az államtitkárságról számos *hungaricum*-

(1616–1801) (Az úgynevezett *Soldati* szinte egyöntetű provenienciája az Egyházi Állam területére szorítkozik.)¹¹

A mutatók tájékoztatása szerint a *Principi* magyar anyaga nem ér véget 1578-ban, hanem egészen a XVIII. század végéig relatíve bőségesen megőrzött magyar provenienciájú iratokat. A *Cardinali* azonban hazai leleveleket. A *Vescovi* esete némileg problémásabb. Ebben ugyanis Fraknoi Vilmos hivatkozása szerint fennmaradt Telegdy Miklós pécsi püspök, esztergomi adminisztrátor 1582. augusztus 25-i, XIII. Gergelyhez (1572–1585) intézett levele,¹² amelyet azonban ismételt keresés ellenére sem sikerült megtalálni. Arra viszont mindenképpen érdemes felhívni a figyelmet, hogy a *Particularibus* vannak – bár nem magyarok által írt – iratok, amelyek szintén kiemelkedő történeti forrásértékűek, például VIII. Kelemen világi nevese, a Római Anyaszentegyház generálisa, Giovanni Francesco Aldobrandini azon jelentései, amelyeket a „tizenöt éves háború” (1595–1596) során Magyarországon harcoló pápai csapatok parancsnokaként írt.¹³ Részben ugyanitt található az Erdélyben és Magyarországon működő jezsuita Alfonso Carillo – Veress Endre által publikált – levelei is.¹⁴ (Csak rövid tájékoztatásul: 1605–1700 között a *Principi*, a *Vescovi*, a *Cardinali* és a *Particulari* számszerűleg mintegy 120,¹⁵ 95, 30, illetve 1 magyar provenienciájú iratot rejt.)

ra történő utalással: 54–95. old.; Pásztor Lajos: A Vatikáni Levéltár. *Levéltári Közlemények*, 20–23 (1942–45) 100–129. old. (az államtitkárság és fondjai: 108–110.; a vonatkozó hazai kutatási eredmények: 123–125. old.); Vanyó Tihamér: A Vatikáni Levéltár és kutatása. *Levéltári Közlemények* 43 (1972) 157–162. old., különösen 158–159. old.; Erszegi Géza: A Curia Romana levéltárai. *Levéltári Szemle* 28 (1978) 321–339. old. (az államtitkárságra, benne a *Principi*re: 326. és 331–332. old.).

12 ■ Fraknoi Vilmos: *Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római Szentszékkel*. I–III. Bp., 1901–1903. III. 525. old., 781. j. Fraknoi jelzete: vol. 10, fol. 263. Az irat valójában egy *ad limina* jelentés, amint az Kollányi Ferenc regesztájából kiderül. Alább idézendő közleménye, 371–372. old.

13 ■ A Pápa ostromára vonatkozó jelentéseket Lukcsics József közölte (*Pápai Lapok*, 1901. március 17.). Vö. Florio Bánfi: Gianfrancesco Aldobrandini magyarországi hadivallalatai. *Had-történelmi Közlemények* 40 (1939) 1–33. és 213–228. old.; 41 (1940) 143–156. old. 11., 36. j., 216. old. 16. j., 220. old. 27. j., 224. old. 41. j. és *passim*.

14 ■ *Carillo Alfons levelezése és iratai*. I–II. Bp., 1906–1943. I., VII. és *passim*. (Monumenta Hungariae Historica [= MHH] I/32. és 41.)

15 ■ Csupsán egy példa szakirodalmi idézettségükre: Galla Ferenc: *Magyar tárgyú pápai felhatalmazások, felmentések és kiváltságok a katolikus megújulás korából*. I. (Regnum-Könyvek, I. Egyháztörténeti források, 1.) – Klny. *Levéltári Közlemények* 24–25 (1946–1947) Bp., 1947. 111. old.

16 ■ Germano Gualdo: *Sussidi per la consultazione dell'Archivio Vaticano*. Città del Vaticano, 1989. (Collectanea Archivi Vaticani, 17.) 135–244. old.

17 ■ *Vetera monumenta historica Hungariae sacram illustrantia*. I.: 1216–1352. II.: 1352–1526. Romae, 1859–1860. n. 832., 837., 855., 860 és *passim* (régii jelzetekkel).

18 ■ Pl. *Erdélyországi pápai követek jelentései VIII. Kelemen idejéből (1592–1600)*. Bp., 2001. Reprint. (Vatikáni Magyar Okirattár, II/3.) n. 6., 9., 12., 284., 285., 286. stb.

Amint arra az iratanyag csupán hozzátételeges rendezettségéből és a kiváltképpen egyes évkörökben feltűnően nagy hiányokból következtetni lehet, jelentősebb magyar provenienciájú, elsődlegesen az államtitkárság ügykörébe tartozó levelek léte e hivatal tulajdonképpeni levéltárán kívül, egyéb lelőhelyeken is feltételezhető. A *Registri Vaticani*ban azonban aligha, hiszen ennek 2020 kötetű a 872–1595 közötti időszakból köztudomásúlag – néhány odakeveredett szupplikációt leszámítva – szinte kizárólag pápai bullák (olykor brévék és *motupropriók*) szövegét tartalmazza.¹⁶ Korántsem a teljesség igényével, pusztán a XVI. századra szorítkozva feltétlenül meg kell viszont említeni az egykor az Angyalvárban őrzött levéltárat, az úgynevezett *Archivum Arcist* (főleg *Armadi I–XVIII*), ahonnan August Theiner is közölt már többek között II. Lajos-leveleket.¹⁷ A mostani állapotában 6720 folyamatos sorszámú ellátott iratot, irategyüttest tartalmazó és ugyancsak tételesen mutatózott fondban (*Indici* 1002–1012) nemcsak Magyarországról küldött levelek, hanem korai, a trienti zsinat előtti, hazai vonatkozású kánoni kivizsgálási jegyzőkönyvek is fennmaradtak. Az államtitkársági fondokat „rendező” De Pretis számára ezek is minden bizonnyal elérhetőek lettek volna, megbízatása azonban nem a vatikáni levéltár egészére szólt. Végül az *Instrumenta Miscellanea* elnevezésű sorozatra, a *Miscellanea (Armadi I–XV)* kötetrengetegére és a pápai családok gyűjteményeire érdemes még röviden kitérni. Mégpedig ez utóbbiak közül a vatikáni levéltáron belül a XVI. század végére a többek között Veress Endre által részben hasznosított *Fondo Borghesére*,¹⁸ a Vatikánon kívül pedig például a nápolyi állami levéltárba került Farnese-iratokra, amelyeket azonban Óváry Lipót már a XIX. században részben közreadott (*III. Pál pápa és Farnese Sándor bíbornok Magyarországra vonatkozó diplomáciai levelezései [1535–1549]* [MHH I/16], Bp., 1879).

Az eddig tett megállapítások elsősorban a leginkább talán „primér” *hungaricának* nevezhető, írott történeti forrásokra koncentrálnak. A vatikáni kutatások összefüggésében e megjelölésen a magyar nemzetiségű szerzőktől (kivéve, ha külföldi tisztviselőkben és annak tárgyában írtak), illetve a magyar korona – ideértve Erdélyt, a hódoltságot és a csatolt részeket is – alattvalóitól, kiváltképpen pedig annak állami és egyházi tisztségeit betöltő, betölteni készülő, illetve betöltött történelmi személyektől eredő s ez utóbbi esetekben kifejezetten magyar vonatkozást tartalmazó iratokat érthetjük, legyenek azok akár a Szentszék számára készült vagy bármilyen okból Rómába került oklevelek, kérvények, misszilikék, tanúvallomásokot rögzítő jegyzőkönyvek. A *Fejedelmi levelek a pápának grandiózus célkitűzése az egész fondból ezeket kívánta a teljesség igényével hozzáférhetővé tenni, mondván: „A forráskiadvány minden olyan levelet közöl, amelyet Magyarországról írtak a pápának, illetve a Szentszék valamely diplomatájának.”*

E meghatározás egyébként nem teljesen precíz, hiszen például Martinuzzi Fráter György XXXV/1.

szám alatt közölt levelének címzettje, Alessandro Farnese bíboros nepos (1534–1564), az Anyaszentegyház vicekancellárja, az Egyházi Állam *soprintendentje* stb., éppen annyira tekinthető az Apostoli Szék diplomatájának, mint mondjuk, *mutatis mutandis*, a walesi herceg az angol monarchiának. Továbbá Várday Pálnak nem itthonról, hanem Bécsből írt levelei is közlésre kerültek (XXIV/3–4. sz.), amit persze aligha kifogásolhatunk. De a lényeg itt magától értetődően az van, hogy a „primér” *hungaricumok* feltárása valóban elsődleges feladat, s a *Fejedelmi levelek a pápának* módszere mind ebben, mind pedig a téren, hogy idegen szerzők itthonról vagy külföldről írt, magyar vonatkozású írásaiból – illessük ezeket a „szekundér” jelzővel – csupán válogatást közöl, *önmagában* helytálló, sőt bizonyos esetekben követendő.

Tekintettel azonban arra, hogy a *Principi* „primér” *hungaricumainak* számottevő és legértékesebb része korábban már megjelent nyomtatásban (esetenként többször is), és hogy Magyarország a későbbi korokkal ellentétben a XVI. század folyamán szinte mindvégig a római és nemzetközi érdeklődés homlokterében állt, továbbá hogy hozzávetőleg 1592-ig, VIII. Kelemen pontifikátusáig az iratanyag nagyságrendekkel áttekinthetőbb, mint ezt követően, a „szekundér” *hungaricumok* módszeres feltárása és legalább regesztaszerű közreadása is megfontolandó. Kiváltképpen azért, mert Theiner több ilyen, igencsak fontos és érdekes forrást már közölt,¹⁹ következőképpen művei a jövőben a *Principi* anyagát illetően már csak emiatt sem kerülhetők meg. Mindez persze nem csupán a mutatók alapján történő tájékozódást, hanem a fond szisztematikus átvizsgálását igényli, ami azonban a XVI. század végéig mindössze 56 és (egynéhány fél-) kötetet jelent. A feladat tehát legfeljebb két hónap intenzív munkával elvégezhető.

A darabonkénti átvizsgálás az uralkodói levelek esetében amúgy is megkerülhetetlen, hiszen nem nagyon tűnik valószínűnek, hogy a *Principi*ben magyar ügyben I. Ferdinándtól (1526–1564) csupán egy, I. Miksától (1564–1576) és I. Rudolftól (1576–1608) pedig még annyi irat sem maradt fenn. Következésképpen joggal élhetünk a gyanúval, hogy a kritikánk tárgyául szolgáló kötet még a XVI. századi primér *hungaricumok*at illetően sem teljes, s nem csak egy-két véletlenszerűen elnézett forrás hiányzik belőle. Fenntartásainkat növeli, hogy a *Fejedelmi levelek a pápának* csupán a *Principi* 1–9. 11. 13. 14. 24. 27 és 33/A sz. kötetéből, vagyis összesen csupán tizenötből merít, valamint az, hogy a mondott uralkodók meglehetősen intenzív kapcsolatban álltak az Apostoli Székkal. Erre egyebek mellett a hozzájuk intézett, *cca.* hetvenes, százötvenes, illetve ötszázas nagyságrendben fennmaradt pápai brevékből lehet következtetni.²⁰

Az államtitkárságra beérkező iratok esetében a kutató viszonylag szerencsés helyzetben van, ha annak az obligát és csak nyomós érvek alapján mellőzhető történelmi kötelezettségnek kíván eleget tenni, amit a válasziratok felkutatása jelent. A bíboros neposok-

nak, majd a bíboros államtitkárokra címzett nunciusi és más diplomáciai levelek válaszait, mint láthattuk, nagyrészt az imént említett sorozatok, az egyházfőhöz intézettekét pedig a már említett *Segreteria dei Brevi ai Principi* registrumai, fogalmazványai őrizték meg, amelyeknek fő, de nem egyedüli vatikáni lelőhelyei az *Epistulae ad Principes*, illetve az *Armarium XLIV–XLV* nevű fondok. E válasziratok – kizárólag a kutatás sorrendjében, és nem történeti értéküket tekintve – a harmadik legfontosabb római *hungaricatípusnak*, a kuriális dikasztériumok magyar vonatkozású irattermelésének számottevő részét képezik. Felhasználásukra többféle kézenfekvő lehetőség kínálkozik. A XVII. századra nézve például fondszerű közzétételük tűnik a leginkább célravezetőnek. A korábbi, 1513–1605 közötti időszakban viszont a pápai megnyilatkozásokat tekintve egyszerűbb a helyzet, hiszen a válaszbrévék nagyobb részének regesztaszerű közlése az 1990-es években már megjelent nyomtatásban. A *Principi*t feldolgozó kutatónak így az esetek többségében nincs más dolga, mint hogy az időpontbeli és tartalmi megfelelések alapján kikeresse onnan a vonatkozó brevét, feltüntesse számát, dátumát, netalán rövid tartalmát.

A *Fejedelmi levelek a pápának* bevezetője a válasziratok kérdéséről így ír:

„Sajnos a levelekre adott pápai választ csak egyetlen esetben ismerjük. Pedig a pápa által írott levelek adatai egy kitűnő sorozatnak köszönhetően (Luigi Nanni műve), rendelkezésünkre állnak. (Adataira az irathoz fűzött megjegyzésben utalok.)” (XXII. old.)

Ezt az eredményt a kötetet kézbe véve rögvest megduplázhadjuk, hiszen az iratoknál örvedetes módon Frangepán Bernát 1525. február 15-i levelénél is (VIII/1. sz.) fel vannak tüntetve a pápai válaszirat (1525. március 21.) lelőhelyének és kiadásának adatai. Igaz, itt a közreadó nem Nanni regesztájára, hanem kicsiny pontatlansággal Pietro Balan kiadására hivatkozik. Nanni munkájának mindazonáltal érdemes még némi figyelmet szentelni. Ennek köszönhetően ugyanis azonnal szembeötlök, hogy Beriszló

19 ■ Pl.: *Vet. mon. hist. Hung.*, II., n. 864., 870., 873., 875., 878; *Vetera Monumenta Slavorum meridionalium historiam illustrantia*. I.: 1198–1549. Romae, 1863. 818., 825., 843., 844.

20 ■ *Epistolae ad principes*. I.: Leo X.–Pius IV. (1513–1565). II.: Pius V.–Gregorius XIII. (1566–1585). III.: Sixtus V.–Clemens VIII. (1585–1605). Ed. Luigi Nanni: Città del Vaticano, 1992–1997. (Collectanea Archivi Vaticani, 28–29. és 41.) *ad indicem*.

21 ■ Leginkább az időpont és a tematika alapján. A breve szövegében konkrét megfeleltetés nem mutatható ki.

22 ■ Vö. Fraknoi: *i. m.* II. 326., 466. old. 1027. j.

23 ■ *Uo.* 379. old.

24 ■ IX.: *Vegyes levelek (1563–1569)* (MHH II/20.) Pest, 1870. 219–220. n. XCIII.

25 ■ Közülük mindazonáltal Theiner stb. kiadásaiiban csak kilenc irat nem található meg, ezeket * jelzi. Az érintkezési pontok Bessenyei közlései és Öváry regesztái (*A Magyar Tud. Akadémia Történelmi Bizottságának Oklevél-másolatai I–II.*) között a következők: II/1.: I/1101.* – V/1.: I/1193. – X/1.: I/1201.* – XV/2.: I/1206.* – XIV/3.: I/1207.* – XIV/8.: I/1208. – XIV/10.: II/7. – XXIV/2.: II/198. – XXIV/3.: II/270.* (április 5-i dátumal) – XXXII/1.: II/271. – XIV/11.: II/272. – XXXIV/1.: II/277. – XXX/2.: II/281.* – XXX/3.: II/283.* – XXIV/4.: II/287.* – XXIV/5.: II/391.*.

Péter 1518. április 10-i levelével (I/1. sz.) nemcsak egy június 10-i pápai bréve (regesztája, és nem kiadása, mint a *Fejedelmi levelek a pápának* állítja [8. old., Nanni, I, n. 1008.] hozható kapcsolatba,²¹ hanem feltűnő tartalmi összefüggés mutatható ki X. Leó 1516. május 25-i megnyilatkozásával is (Nanni, I, n. 738.), ami persze óhatatlanul datálási problémákat vet fel. Némileg szintén problémás Bakócz Tamás 1518. május 26-i levelének²² (II/1. sz.) és X. Leó október 10 (1)-i brévéjének (Nanni, n. 1034.) kapcsolata. Mivel azonban mindkettőben jelentős teret kapnak a török elleni harc aktuális kérdései, valamilyen megfelelés talán itt is feltételezhető.

Egyáltalán nem kell viszont találgatásokra hagyatkozni II. Lajos 1525. február 13-i (III/4. sz.) levele és VII. Kelemen augusztus 8-i brévéi esetében (Nanni, I, n. 1288–1292.), hiszen míg az előbbivel az Apostoli Szentszékhez, az utóbbiak Brodarics Rómából történt elbocsátása alkalmával keletkeztek. Szalkai László esztergomi érsek 1525. október 30-án kérte meglehetősen célratorően saját bíborosi kinevezését (V/6. sz.), amire VII. Kelemen 1526. január 21-én küldött kiterő választ. (Nanni, I, n. 1363. [és 1364–1365.])²³ Ugyancsak minden kétséget kizáró korrespondencia állapítható meg Werbőczy István 1525. szeptember 30-i és december 27-i írásai (XV/1–2. sz.), valamint VII. Kelemen augusztus 8-i, a nádorsághoz gratuláló, Brodarics által hozott brévéje között. A *Tripartitum* szerzője levelei elején e gratulációra hivatkozva mond köszönetet. (Az említett pápai iratok közül több *in extenso* is hozzáférhető Theinernél és Balannál, vö. Nanni, I, az idézett regesztáknál.)

A levéltári forrásokkal dolgozó, azokat publikáló történész teendőit gyakorlatilag megkettőzi, hogy számon kell tartania, mely iratokat közölték, illetve mely iratokkal dolgoztak már elődei, illetve melyekkel nem, továbbá, hogy az általa feltártak kapcsolódnak-e valamilyen, a szakirodalom által már érintett történelmi kérdéshez. A friss eredmények helyi értékét meghatározó, azokat a tudományos vérkeringésbe bekapcsoló kötelezettség paradox módon olykor több hibalehetőséget rejt, mint a forrásanyag rendszerének átlátása után az iratok teljes körű feltérképezése, sőt talán még annál is, mint más levéltári forrásokkal alkotott közvetlen koherenciájuk megállapítása. A legkülönbözőbb hazai, bizonyos esetekben külföldi kiadványokban elszórt, sokszor öletszerűen megjelentetett, a szakmai diskurzusba sem nagyon beépülő közlemények egyike-másika óhatatlanul elkerüli a történész figyelmét. A járulékos hiányszágok pótlására, kiigazítására rendszerint ugyancsak az újabb publikációk lábjegyzetei nyújtanak megfelelő terepet.

E téren persze egy alaposabb tájékoztató jellegű bibliográfia és korrekten fogalmazó bevezetés olykor

remek kockázatminimalizáló megoldás. A *Fejedelmi levelek a pápának* viszont a jelek szerint nemcsak az Apostoli Szentszék reakcióiról kívánja tételes adatotlással tájékoztatni az olvasót, hanem feltétlen elismerésre méltó kritikai igényességgel arról is, hogy 84 irata közül melyik tartalmaz teljesen új információkat, melyikből merített, illetve melyeket közölt már a korábbi kutatás. A forrásoknál szereplő könyvészeti hivatkozásokat megszámlálva kiderül, hogy a benne feltüntetett dokumentumok több mint egyharmada, szám szerint 34 már megjelent nyomtatásban, kettőt idéz a szakirodalom, 48 azonban eddig nem került a történészek látókörébe.

A figyelmes olvasónak ugyanakkor első pillantásra szembeütő, hogy a kötet húsz tételből álló irodalomjegyzékéből többek között hiányzik Fraknói Vilmos kurióznak talán nem nevezhető, javarészt római forrásokból összeállított *Oklevéltár a magyar királyi kegyúri jog történetéhez* (Bp., 1899) című kiadványa. Ezt feltétlenül érdemes kézbe venni, hiszen eleve feltételezhető, hogy Fraknói aligha mellőzte a magyar királyi főpap-kinevezési „jog” olyan különleges forrását, mint amilyen I. Ferdinánd 1527. szeptember 14-i levele. S valóban, a XXIII/1. sz. irat Fraknóinál – tévesen szeptember 24-i dátummal ellátva – a LXXIV. számot viseli.

Míg Fraknói munkásságának ismerete a Rómában kutatók számára elengedhetetlen követelmény, a fontosabb pozitívista sorozatoké minden történész számára. Például a *Magyar Történelmi Emlékek (Monumenta Hungariae Historica)* sorozatnak mintegy tucatnyi kötete a *Verancsics Antal m. kir. helytartó, esztergomi érsek összes munkái* címet viseli. Bármilyen, Verancsicstól származó irat közlése esetén tehát az első lépés az, hogy az életműkiadásban utánanézzünk a felfedezett szövegnek, tudván, hogy az ördög különösen ilyen esetekben nem alszik. És persze nem szunnyad most sem, hiszen Verancsics Giovanni Francesco Commendone bíboroshoz intézett 1567. június 20-i levelét Szalay László és Wenzel Gusztáv már 133 évvel ezelőtt publikálta. Igaz, nem a *Principi*ben őrzött eredetiről, de mint tudvalevő, egy iratnak fogalmazványa és másolatai is vannak.²⁴

Az iratok kiadása és idézése között átmenetet alkot a magyar nyelvű kivonatokban való közlés. A *Fejedelmi levelek a pápának* esetében a már többször emlegetett Óváry Lipótnak köszönhetően 16, a kötetben semmilyen formában fel nem tüntetett ilyen példára figyelhetünk fel.²⁵ Hasonló módját választotta a *Principi*ben végzett kutatásai közzétételének Kollányi Ferenc, aki Óváry gyűjtésének folytatásaként 31 forrás hosszabb-rövidebb regesztáját tette közzé a *Magyar Történelmi Társaság* hasábjain. Így ír erről: „Munkámat azal kezdtem meg, hogy a *Lettere di Principi* címen egybegyűjtött levelezésekből átnéztem 25 kötetet, daczára hogy a fontosabb okleveleket a M. T. Akadémia Történelmi Bizottsága már évek előtt lemásoltatta. Találtam is e kötetekben több oly érdekes levelet, a melyeknek tartalma ez ideig ismeretlen volt előt-

tünk.”²⁶ Kollányi szavait azért érdemes külön idézni, mivel munkáját Bessenyei kivételesen ismerte, és egy helyen említi kiadványában. Igaz, mindössze a XXXI/1. sz. irat kapcsán és csupán „KOLLÁNYI 1905, 323 l.” formában. Pontos címleírását a bibliográfiában már mellőzi.

Ugyanígy járt a kötetben közölt, újraközölt források szakirodalmi idézettségének voltaképpen egyetlen árva tétele. A XIV/9. sz. iratnál álló „FRAKNÓI 1902, 698. 1. 3. j.” megjelölés feloldása mellett²⁷ mindazonáltal érdemes még feltérképezni a *Fejedelmi levelek a pápának* egyéb – közvetlen és közvetett – további szakirodalmi kapcsolódási pontjait, hiszen például az iratok dátummeghatározásában olykor kifejezetten hasznosnak bizonyulnak.

A XIV/9. (és a XXIV/2. XIV/11. XXXII/1. stb.) sz. irat Fraknói egy 1902-ben megjelent munkájában szintén citálja,²⁸ a már említett V/6. számút viszont éppen nem. Amit azért kell megemlíteni, mert Szalkai meghiúsult bíborosságának történetét kétszer is részletesen megírta, mégpedig az összes egyéb vonatkozó forrást felhasználva.²⁹ Szintén Fraknói érintette az erdélyi (gyulafehérvári) püspökség XVI. század eleji betöltésének kérdését.³⁰ Bár Várdai Ferenc kinevezésének ügyére már nem tér ki, tőle kiindulva legalábbis gyanítani lehetett, hogy az erdélyi püspökséggel kapcsolatos problémák II. Ulászló (1490–1516) uralkodását kísérték végig. A *s.d. (post 1513) Ludovicus II. rex Hungariae Leonis papae X* címet hordozó fejedelmi levélben (III/1. sz.) a király tudniillik kifejezetten utal a korábbi, országlása alatt történt bonyodalmakra, amelyeknek véget szeretne vetni, ezért kéri az egyházfőtől e jelöltje mielőbbi kánoni megerősítését. Persze ezúttal sem kell megmaradnunk a pusztán gyanúsítgatásnál. Felütve a pápai províziók dátumait tartalmazó *Hierarchia Catholica* harmadik kötetét, láthatjuk, hogy Várdait X. Leó már 1515. augusztus 13-án megerősítette.³¹ Következésképpen a levél szerzője minden kétséget kizáróan II. Ulászló, és nem II. Lajos, hozzávetőleges keltezése pedig 1513–1515. E tévedés egyébként azért is különös, mert a *Hierarchia Catholica*-nak az egyértelmű megoldáshoz hozzásegítő kötetét Bessenyei szerepelteti bibliográfiájában, és adatait elsősorban éppen ennél a levélnél használta az erdélyi székre igényt tartó bordeaux-i püspök azonosítására.

A *Hierarchia Catholica* gyakoribb forgatása a kötet utolsó irata esetében ugyancsak felbecsülhetetlen szolgálatot tesz. A XXXIX/1. sz. irat (vol. 33/A, fol. 263^r_v) datálatlan, ugyanakkor a gyanú leghalványabb árnyéka nélkül az 1578-as dátum alatt szerepel. A már többször emlegetett évszám innen került át a *Fejedelmi levelek a pápának* borítójára, címlapjára, bevezetőjébe. A rendelkezésre álló tudományos ismeretek alapján reménytelen vállalkozás kideríteni, hogy e levél határozott és a könyv egésze szempontjából akár emblematikusnak is nevezhető keltezését erre az időpontra milyen megfontolások vezérelték. Ez a párosos, úgynevezett *lettera di complimenti* tudniillik

nem más, mint egy kuriális bíboros szokványos gratulációja újonnan kreált kollégájának. Történeti jelentőségét némileg növeli csupán, hogy a római udvar egyik meghatározó személyisége, Giulio Santoro (*Santa Severina*) bíboros (1570–1602) küldte Draskovics György kalocsai érseknek. Mint írja, azért, mert „V. Sixtus pápa, akire Isten a keresztény államok közösségének kormányzását bízta, miután Isten Egyházában oly sok érdemet szerzettél, régtől fogva readvetette szemeit, és nyilvánosságra hozta, hogy téged a Szentlélektől vezérelve mindannyiunk nagy öröme és egyetértésével nekünk, a Római [Any]Szentegyház bíborosainak kollégiumába befogadott”. V. Sixtus a közkézen forgó kronológiák tanúsága szerint 1585–1590 között ült Szent Péter trónján, a *Hierarchia Catholica* pedig – más vonatkozó munkák mellett – pontosan közli Draskovics kinevezésének dátumát, 1585. december 18-át.³² Mivel a kuriális bíborosok rendszerint azon nyomban üdvözölték újdonsült kollégáikat, a XXXIX/1. sz. irat helyes keltezése a következő: „Róma, az 1585. december 18-át követő napokban”, a borítón és a címlapon szereplő időhatár pedig 1518–1585-re korrigálandó.

Barta Gábor a közkedvelt *Labirintus* sorozatban Martinuzzi Fráter György meggyilkolásáról, az azt követő pápai kivizsgálásról megjelentetett, ragyogóan megírt könyvének mellőzése szerencsére nem jár a fentiekhez hasonló következményekkel. Említése mégis mindenképpen indokolt. A *Fejedelmi levelek a pápának* bevezetésében tudniillik ezt olvashatjuk: „Ugyancsak közlésre érdemesek a Ferdinánd király ügyvédei által a római kúriában bemutatott cikkelyek Fráter György meggyilkolásával kapcsolatban, ame-

26 ■ Kollányi Ferenc: Regesták a római és parmai levéltárakból. *Történelmi Társ.* 1905. 311–376., 311. A megfelelések Bessenyei közlései és Kollányi regesztái között: I/1.: p. 316 (1528-i dátummal). – III/5.: p. 314* (márc. 25-i dátummal). – V/7.: p. 313–314.* – XIV/4.: p. 314* (febr. 24-i dátummal). – XIV/7.: p. 314.* – XIV/9.: p. 315. – XVIII/1.: p. 313.* – XIX/1.: p. 314.* – XXIII/1.: p. 315. – XXIV/1.: p. 316.* – XXVII/2.: p. 323.* – XXVI/1/1.: p. 321.* – XXX/1.: p. 321.* – XXX/4.: p. 331.* XXXI/1.: p. 323.* – XXXVI/1.: p. 360. Kollányi gyűjtéséből tehát szintén 16 db hozható kapcsolatba kötetünkkel, a többi regesztá nem tekinthető „primér” *hungaricum*-nak. (A * ezúttal is a Bessenyei közléséig „ismeretlen” forrásokat jelöli.)

27 ■ János király és a római Szentszék. *Századok* 36 (1902) 696–715., 793–809., 895–911. old.

28 ■ Fraknói: *i. m.* III. 4. és 492. old. 4. j.; 496. old. 53. j. (hibás dátummal); 38. és 499. old. 134. j., valamint 132–133. j. Ez utóbbi két esetben Fraknói hivatkozása nem Theiner kiadására, hanem Öváry Lipót regesztáira történik.

29 ■ Fraknói: *i. m.* II. 376–380. old.; Három magyar bíbornok-jelölt a XVI. században. *Uj Magyar Sion* 5 (1874) 81–100., 81–92. old.

30 ■ Fraknói Vilmos: *A magyar királyi kegyúri jog Szent István-tól Mária Teréziáig*. Bp., 1895. 223.

31 ■ *Hierarchia Catholica medii et recentioris aevi III–V*. Ed. Guilelmus van Gulik, Conradus Eubel. Monasterii, 1923. III., 100. old. (lásd még 325. old. is).

32 ■ *Uo.* 50–51. old.

33 ■ Barta Gábor: *Vajon kié az ország?* Helikon, Bp., 1988. 222–223., 46–51., 62–63., 120–196. old.

34 ■ Fraknói: *Magyarország egyházi és politikai összekötetése*, *i. m.* II. 375–376. old. Fraknói itt egyébként nem Theiner kiadására, hanem az eredetire hivatkozik, de közelebbi jelzet nélkül (475. old. 1209. j.).

lyek pontosan mutatják a Barát ellen felhozott vádak erőltetett, irreális voltát.”

A kijelentésből egyértelműen arra lehet következtetni, hogy az 1881-ben, Bécsben már kiadott – erre a források közreadója lelkiismeretesen hivatkozik is – 87 artikulus újraközlése és fordítása új szempontokat fog meghonosítani a történeti diskurzusban. A 87 vádpontot azonban Barta a lehető legmélyebben és teljes kontextualitásában feldolgozta, tulajdonképpen ez adja könyve gerincét, s a pontok érdemi részeit fordításban is hozta.³³ Egyébként Werbőczy 1525. szeptember 30-i levelének (XV/1. sz.) – kivonata mellett – szintén van már korábbi, majdnem teljes magyar fordítása.³⁴

Mindeme hiányosságok vélhetően kiküszöbölhetőek lettek volna, ha Bessenyei József és kötete a megvalósítottnál legalább valamivel bővebb szakirodalmi hálozatba és némileg körültekintőbben igyekezik bekapcsolódni. Egy pusztán tudományos célokat szolgáló forráskiadvány esetében erre számos lehetőség kínálkozik. Sokszor az analízis vagy (akár az iratoknál, akár a bevezetésben) kumulatív, teljességre törekvő vagy *hangsúlyozottan válogatott* szakhivatkozások alkalmazása, továbbá emellett csupán a legszükségesebb kiegészítő ismeretek közlése, netalán a fentebb említett minimalista módozat a vállalkozás lényegét tekintve, illetőleg jellegétől, *gondosan megfogalmazott céljaitól* függően egyaránt elfogadható lehet.

Ha azonban egy kiadvány szélesebb körű közönséghez kíván szólni – s a szövegek lefordításának továbbra is ez a legelfogadhatóbb indoka –, akkor a kiegészítő ismereteknek, magyarázatoknak stb. óhatatlanul nagyobb teret kell kapniuk. Ehhez képest még a kötetben előforduló egyházfők, uralkodók, egyházi és világi főméltóságok működésének évszámai, pályájuk főbb állomásai sincsenek feltüntetve, a címtemplomuk után elnevezett bíborosok személynevei nincsenek feloldva, ugyanakkor az ismeretlenebb történelmi személyek azonosítására is csupán elvétve történt kísérlet stb. A számtalan egyházi, egyházi jogi, kuriális szakkifejezés, szokás, megszólítás értelmezéséről még nem is szólunk. Ezek előtt a tájékozatlanabb olvasó vélhetően igencsak értetlenül áll(t).

A kötet felét (XXV oldalból 10-et, valamint 259-ből 122-t) kitevő fordítások esetében az eddig elmondottaknál jóval kedvezőbb a recensens helyzete, hiszen örömmel konstatálhatja, hogy a fordítók járatosak mesterségükben. A magyar változatot a latin-olasz szintagmák, mondatok, szövegsegységek koherenciájának az átírásban elő-előforduló *lapsusok* – amelyek az esetek többségében a történeti üzenet lényegét szerencsére nem látszanak veszélyeztetni – ellenére is mondhatni tökéletes megfejtése után készítették el. Az természetesen nem az ő hibájuk, hogy nem túl szerencsés, amikor ennyire sajátos szövegeket nem közreadójuk fordít le. Egyrészt azért, mert az Apostoli Székkel folytatott levelezés

mindig idegen nyelven történt és történik, következőképpen akár korabeli, akár későbbi megfelelő magyar kifejezéseket, fordulatokat nem nagyon lehet segítségül hívni. Másrészt a tartalmilag pontos fordítások elkészítéséhez a latin és az olasz nyelv tudásán túl számos speciális ismeret és reflexió szükséges, amelyek a saját vatikáni kutatásokat nem folytató fordítótól aligha várhatók el. Vélhetően ezért is ragaszkodtak feltűnő következetességgel a lehető legteljesebb, szó szerinti magyaritáshoz, és kerültek minden, egyéb-iránt mellőzhetően indirekt interpretációt. Ennek eredményeként viszont kevésbé élvezetes és szép, olykor pedig kifejezetten nehezen értelmezhető magyar szövegeket kapunk, olyannyira, hogy néha már-már célszerűbb a latin, illetve olasz eredetibe bepillantani.

A történeti kritikai reflexió hiánya leginkább az állandóan visszatérő, hosszabb-rövidebb topikus elemek esetében zavaró. Ezekre azért is érdemes részletesebben kitérni, mert többé-kevésbé egészen a XX. századig, részben pedig mindmáig változatlanul alkalmazzák őket. Mindenekelőtt álljon itt az unostalan visszatérő bevezető formula kérdése: *Post devota pedum Vestrae Sanctitatis oscula beatorum et mei ac servitutis meae humillime in gratiam eiusdem commendationem*, vagyis „Szentségek boldog lábának hív csókolása és magam, meg szolgálatom legalázatosabban a kegyébe ajánlása után” – olvashatjuk többször is, enyhe eltérésekkel (XV/1. sz. és *passim*). Mielőtt az olvasó a fordítást olvasva a „pápa büdös lábát csókolgató katolikusok” kora újkori protestáns szlogenjére asszociálna, siessünk kijelenteni, hogy a fordító itt rendkívül nehéz helyzetben van. A levelek közreadója ugyanis nem magyarázza jegyzetben, hogy ez az egyházfőnek – nem a személynek, hanem a *Vicarius Christinek* – kijáró különleges tiszteletnyilvánítás még a hellenizmus korának, illetve a késő római és bizánci császárság udvari protokolljának öröksége. A keleti egyházban a *proskynesis* része, és jóval elterjedtebb volt, a nyugati liturgiában pedig a nagycsütörtöki lábmosás szertartásánál találkozhatunk vele ma is. A csók – például megválasztása után – valójában a pápa aranykereszttel áthímzett, jobb lábán viselt bíborsaruját illette. A Sixtus kápolna eseményének miliójét a latinhoz képest sajnos a következő megoldás sem tudja sokkal jobban visszaadni: „Szentségek áldott lábainak/saruinak hódolatteljes csókkal illeteése, és magamnak s szolgálatomnak Szentségek kegyelmébe történő legalázatosabb ajánlása után.”³⁵

Részben a pápák előtti *prostratio* nehéz kérdéséhez kapcsolódóan lehet megemlíteni, hogy a *beatus* jelentése szövegeinkben csak ritkán a „boldog”, sokkal inkább a „szent”, a „szentséges”, illetve az „áldott”. Lásd például a *Vulgatában* az apostoloknál, *Beatus Petrus, Paulus* stb., magyar jelzőjük azonban sosem a „boldog”, hanem a „szent”. Következőképpen az *in festo Beati Johannis Apostoli et Evangelistae* fordítása nem „Boldog János apostol és evangélista ünnepén” (XV/2. sz.), hanem a közkeletűnek is mondható „Szent János apostol és evangélista ünnepén” (ami a

római kalendárium szerint december 27-re esik). E megfontolás alapján a pápák lába aligha mondható „boldognak”, Szent Péter utódainak a *Sanctissimus Dominus Noster / Sua[Vestra] Sanctitas / Sua[Vestra] Beatitudo / Beatissime Pater[Domine]* stb. elnevezései, megszólításai pedig a „Szentséges Urunk” / „Őszentsége[Szentségtek]” / „Szentséges Atya/Úr” kifejezésekkel fordítandók. Az „öbaldogsága” / „Boldogságok” / „Legboldogabb Atya/Úr” semmiképpen sem engedhető meg (például XIV/6. és 7. sz.). (A *Sanctissime* és *Beatissime* együttes előfordulásakor is eleendőnek látszik a „Szentséges” jelző egyszeri használata, például a XII/7. sz. esetében.)

A *Sanctitatem tuam pro viscera* [sic], helyesen: *per viscera / pro visceribus* *Iesu Christi obtestamur* tagmondtnak a „Szentségteknek Jézus Krisztus bensőjére könyörgünk” formában történő értelmezése már-már a „Jézus Krisztus testére és vérére / [szent] szívére kérjük Szentségedet”, avagy a „Jézus Krisztus teste és vére / [szent] szíve által könyörgünk Szentségedhez” megoldásokon kívül más aligha fogadható el. Az alkalmazott „benső” szó tudniillik még a régies zoltár- és korál-szövegekben is leginkább csupán birtokos személyjellel ellátva volt használatban. Talán kevésbé bántóak, de ugyancsak helytelenek a következő eljárások: *Pontificatus... anno* – „főpapságának... évében” (például XII/7. sz.), *Vestraeque Sanctae Sedis Apostolicae* – „Szent Apostoli Széketek” (VIII/1. sz.) és *anno salutis* – „az Üdv évében” (XII/7. sz.) stb. Helyükön inkább a „pápaságának évében”, „Apostoli Szentszéketek” és „az Üdvösség évében” stb. kifejezések állhatnak.

A *stylus Curiae*³⁶ magyar szakszótárának összeállítása magától értetődően nem feladata jelen bírálótnak. Mégis, e néhány mutatóba kiragadott példa mellett esetleg érdemes még elmélyedni néhány teljesebb formulában is. A következő javaslatokat az egyházfők, bíborosok teljes megszólításaira, címzéseire különféle, e helyütt azonban bővebben nem részletezhető megfontolások teszik indokolttá:

1. *Beatissime pater ac domine, domine mihi semper clementissime* / „Legboldogabb atya és úr, nekem mindig legkegyelmesebb uram!” (pl. XV/1. sz.) – Szentséges Atya, mindig legkegyelmesebb Uram.
2. *Sanctissimo et beatissimo patri et domino, domino Clementi divina providentia pape VII dominoque nostro nobis clementissimo* / „A legszentebb és legboldogabb atyának és úrnak, isteni előrelátásból VII. Kelemen pápa úrnak és nekünk legkegyelmesebb urunknak” (pl. XII/1. sz.) – Szentséges Atyánknak

és legkegyelmesebb Urunknak, Kelemen úrnak, az isteni *gondviselésből* e néven hetedik pápának.

3. *Sanctissimo in Christo patri, domino Clementi septimo, divina providentia Sacrosanctae Romanae ac universalis ecclesiae pontifici maximo, domino meo clementissimo* / „A Krisztusban legszentebb atyának és úrnak, VII. Kelemen úrnak, isteni előrelátásból a szent és sérthetetlen római és egyetemes egyház főpapjának, legkegyelmesebb uramnak” (pl. IV/1. sz.) – Szentséges Atyámnak Krisztusban, VII. Kelemen úrnak, az isteni *gondviselésből* a római és egyetemes [Any]Szentegyház főpásztorának, legkegyelmesebb uramnak.
4. *Sanctissimo domino nostro Clementi septimo pontifici maximo, domino mihi semper clementissimo* / „Legszentebb VII. Kelemen főpap urunknak, nekem mindig legkegyelmesebb uramnak” (pl. V/5. sz.) – Legszenetebb urunknak, VII. Kelemen pápának, nekem mindig legkegyelmesebb uramnak.
5. *Sanctissimo domino nostro pontifici maximo, domino meo clementissimo* / „Legszentebb főpap urunknak, legkegyelmesebb uramnak” (pl. VII/1. sz.) – Legszenetebb urunknak, a pápának, legkegyelmesebb uramnak.
6. *Sanctiatis Vestre fidelis et devota creatura P[etrus] Vésprimiensis (I/2)* / „Szentségtek hűséges és hív teremtménye, a veszprémi Péter” (vö. I/1. sz.) – Szentségtek hűséges és engedelmes kreatúrája, Péter veszprémi [püspök].
7. *Reverendissimis in Christo patribus, dominis episcopis, presbiteris et diaconis sacrae Romanae ecclesiae, cardinalibus* / „A szent római egyház Krisztusban főtiszteendő atyáinak, a püspök, presbiter és diakónus

35 ■ A kérdéssel behatóbban foglalkozik: Marina Caffiero: *La maestà del papa. Trasformazioni dei rituali del potere a Roma tra XVIII e XIX secolo*. In: *Cérémonial et rituel à Rome (XVIe–XIXe siècles)* Ed. C. Brice, M. A. Visceglia, Rome, 1997. (Collection de l'École Française de Rome, 231.) 282–316., 295–298. old. (*Dispute. Il bacio del piede*). Caffiero itt ismerteti Montaigne leírását a ceremóniáról (*Journal de voyage*), a XVI–XVII. századi, a pogány római örökséget célkeresztbe vevő protestáns, valamint a XVIII. század felvilágosodásában fogant és az epizkopalista kritikákat, továbbá Gaetano Cenni (*De osculo Pedum Romani Pontificis. Romae, 1778*) védőiratának érveit. Eszerint „L'argomento che definiva il rituale del bacio del piede come vero atto di adorazione, e quale segno di una maestà speciale e unica che trae origine dalla diretta rappresentanza divina.” A késő középkori, kora újkori pápai szertartások világára lásd még: Maria Antonietta Visceglia: *Il cerimoniale come linguaggio politico*. Su alcuni conflitti di precedenza alla corte di Roma tra Cinquecento e Seicento. In: *Cérémonial et rituel à Rome, I. m.* 117–176., 136–141. old.

36 ■ Néhány ismérve: Thomas Frenz: *I documenti Pontifici nel medioevo e nell'età moderna*. Ed. Sergio Pagano, Città del Vaticano, 1998. 40–45. old.; uő: *Papsturkunden des Mittelalters und der Neuzeit*. Stuttgart, 2000. (Historische Grundwissenschaften in Einzeldarstellungen, 2.) 44–49. old.

37 ■ Lásd a 29. jegyzetet.

38 ■ Például „La spedizione della chiesa di Bisanzone resta sin'ora sospesa per le difficoltà, che vengono mosse dalli ministri pontifici per sfuggire la confermazione.” „Li canonici di Strigonia fanno istanza per la spedizione delle bolle per monsignor Emerico Losi nominato dalla maestà vostra...” Österreichisches Staatsarchiv. Haus-, Hof- und Staatsarchiv. Staatenabteilungen. Staatsabteilung Rom. Diplomatische Korrespondenz. Fz. 54. Konvolut Motmann 1637. fol. 67–70 (7. Nov. 1637).

uraknak, a bíborosoknak” (XXV/1. sz.) – A főtisztelendő atyáknak Krisztusban, a római [Anya]Szentegyház püspök-, pap- és diakónusbíboros urainak.

8. *Reverendissimo in Christo patri et domino, Alexandro [!] Francisco, titulado Sancti Laurentii in Damaso, Sanctae Romanae Ecclesiae vicecancellario, domino meo illustrissimo et observandissimo* / „A Krisztusban főtisztelendő atyának és úrnak, Alexander Franciscusnak, a damasusi Szent Lőrinc címzetes, a szent római egyház alkancellárjának, legragyogóbb és legbecsülendőbb uramnak.” (XXXV/1. sz.) – Ez így értelmetlen, akár a korabeli másoló, akár az átírás hibái a következőképpen korrigálhatók: *Reverendissimo in Christo patri et domino, Alexandro [Farnesio] t[itul]i Sancti Laurentii in Damaso [presbytero cardinali]* etc., / „A főtisztelendő atyának Krisztusban, Alessandro Farnese úrnak, a *San Lorenzo in Damasó*ról nevezett pap-bíborosnak, a római [Anya]Szentegyház vicecancellárjának, méltóságos és legbecsülendőbb uramnak.”
9. *Illustrissime ac Reverendissime Domine, mihi semper colendissime* / „Legragyogóbb és főtisztelendő úr, nekem mindig igen tisztelendő” (XXXI/2. sz.) – Méltóságos és főtisztelendő, mindig tiszteleltre méltó Uram, illetve *Illustrissimae et Reverendissimae Amplitudinis Vestrae* „Legragyogóbb és Főtisztelendő Hatalmasságtoknak” – Méltóságos és Főtisztelendő Uraságtoknak.

Az eddigi megjegyzések javarészt nem az érdemi korrekció igényével készültek, hiszen hangsúlyozzuk még egyszer: szöveg- és mondat szinten Nagy Gábor és Kulcsár Péter kiváló fordítói érzékkel navigált a latin, illetőleg az olasz iratokban rájuk leselkedő veszélyek zátonyai között. Feladatuk nehézsége talán majdnem akkora volt, mint ha valakinek ókori filozófiai ismeretek nélkül mondjuk Lucretiust kellene fordítania. Kivétel persze óhatatlanul akad, amint azt két szembe-tűnő eset is mutatja.

Ha tudniillik a fordítóban, mivel például Fraknói kutatásaiból ismeri az ügy számos részletét,³⁷ tudatosul, hogy Szalkai László esztergomi érsek 1525. november 30-i levelében (V/6. sz.) kétségkívül tapintatosan, mindazonáltal meglehetősen célrátörően bíborosi kinevezését kérte VII. Kelemtől, akkor a következő sorok

Fretus gratia, qua me Sanctitas Vestra sepius absque ullo meo merito prosequuta est, fretus denique spe, quam aliquam de me ornando mihi ultro dedit, supplico [humanista helyesírás: supplico] *sanctitati vestrae, domino meo gratiosissimo, dignetur recordari mei, dum tempus ampliandi sui senatus adveniet.*

fordítása minden bizonnyal nem ez lenne:

„Bízva a kegyben, amivel engem Szentségek igen sűrűn és minden érdemem nélkül kísért, bízva aztán

a reményben, amit *velem kapcsolatban nekem díszemül* önként adott, esedezem Szentségekhez, legkegyesebb uramhoz, méltóztassék szívébe idézni engem, amikor szenátusa bővítésének ideje eljő.”

hanem ez:

Bízva a kegyben, amivel Szentségek igen sűrűn és minden érdemem nélkül kísért, bízva aztán a reményben, amit *kitüntetésemmel kapcsolatban nekem* önként adott...

Ennél némileg problémásabb Antonio Burgio nuncius 1526. február 9-én VII. Kelemenhez intézett, olasz nyelvű jelentésének (XIX/1. sz.) magyarítása. A fordítás szerint

„[A volt győri, jelenleg választott erdélyi püspök, alázatos szolgálja szentségednek, egy futárt küldött az udvarba a jelen sorokkal bizonyos tennivalói ügyében, és hogy kimentse magát szentséged előtt amitt,] hogy az erdélyi püspökség bulláit eddig nem expedálta, és hogy kérjen Szentségedtől egy kis halasztást, mondván, hogy nem telik el négy vagy hat hónap, és kikézbessíteti a bullákat, ahogy szokás, és engem kért, hogy járjak közben szentségednél. Örülök, ha megtenné ezt a kegyet, mert úgy ismerem őt, mint az apostoli szék és Szentséged jó szolgáját, és annyival inkább könyöröghetek Szentségednek, mert előadott mentegetőzése, miszerint *jelenleg nem tudja kézbesíteni*, jogos. Azzal zárom, hogy a szóban forgó püspöknek jó *buzdítója* lesz, hogy ígérete szerint *végrehajtsa az expedálást*...”

E sorok aligha értelmezhetők másként, mint úgy, hogy Gosztonyi János erdélyi püspöknek jogában állt pápai bullák kiállítása, sőt még azok kikézbessítése is az ő feladata volt, és hogy e téren elkövetett mulasztásait egy jóakarója közreműködésével hamarosan pótolni fogja.

A fordítónak itt sincs könnyű dolga. Először is tisztában kell lennie a kuriális szakzsargonral. A *spedizione delle bolle*, amit alapjelentésben a „bullák kiállításának” avagy „kibocsátásának” lehet értelmezni, átvitt értelemben a pápai megerősítési eljárás folyamatának egészét is jelenti, s mint ilyen a „bullák megszerzéseként” fordítandó.³⁸ Az igencsak bonyolult, több fázisból álló hivatali procedúrába természetesen a folyamodónak is be kellett kapcsolódnia, mégpedig különféle, az adott szakaszokhoz kapcsolódó kérvények elkészítésével, illetve megfizetésével. E célból rendszerint saját, Rómába küldött ügyintézője vagy egy ottani, erre szakosodott *sollicitatore*, netalán *spedizionere apostolico* szolgálatait vehette igénybe.

További nehézséget okoznak a pontos fordítás elkészítésében az átírás *lapsusai*, amelyeket azonban a magyar változatban részint sikerült korrigálni. Például a nyomtatásban megjelent *per certe sue facene et pe excusarsi, di la nove, per chi* és *pomette* helyett az ere-

detiben szereplő *per certe sue facende et per excusarsi*, a *dilazione*, a *per che* és a *promette* magyar megfelelője áll. A *ferro poi* viszont szerencsésen kimarad, hiszen a helyes olvasatú *serro poi* [tudniillik *sarò poi*], „azon lesz majd” helyén a „vas azután” sehogy sem illeszthető be a szövegbe. Ugyanakkor a jövő idejű, dialektikus alakban álló létige kiesése legalább akkora gubancot okoz, mint az egyes szám első személyű *Io* névmás *lo* olvasata a *per che lo ho conosciuto...* szavak előtt. Ez az önmagában kicsiny hiba tudniillik szinte lehetetlenné teszi a mondatok helyes tagolásának megállapítását, amiben a nagy kezdőbetű ezúttal segítséget jelenthetne.

Mindezen megfontolások után Burgio levelét a következőképpen lehet megfejteni:

1. *s. l. s. d.* II. Lajos VII. Kelemen pápához (vol. 7, fol. 635^r – s.k.)
2. Innsbruck, 1520. július Jagelló Anna X. Leó pápához (vol. 2, fol. 77^v – s.k.)
3. Buda, 1524. június 8. A budai Szent Lőrinc konvent pálos szerzetesei, Johannes vicarius generalis VII. Kelemen pápához (vol. 2, fol. 204^v és 208^r – eredeti)⁴²
4. Róma, 1524. június 10. [Sadoletto?] Antonio Burgióhoz (vol. 1, fol. 20^v és 21^v – fogalmazvány)
5. Bécs, 1524. augusztus 21. Brodarics István pécsi prépost VII. Kelemen pápához (vol. 2, fol. 233^v és 237^v – s. k.)⁴³
6. Buda, 1524. november 22. Brodarics István pécsi prépost VII. Kelemen pápához (vol. 2, fol. 345^r – s. k.)⁴⁴
7. Buda, 1524. november 23. Antonio Burgio nuncius VII. Kelemen pápához (vol. 2, fol. 344^r – eredeti)⁴⁵
8. Klissza, 1525. április 11. Sebessi Ferenc

FÜGGELÉK I.

Archivio Segreto Vaticano (ASV).
Segreteria di Stato. Principi
(Hungarica – Supplementa)⁴¹

- és Nagy Gergely, a klisszai vár gyalogosainak kapitányai VII. Kelemen pápához (vol. 3, fol. 88^v – eredeti)⁴⁶
9. Klissza, 1525. április 11. Krusics Péter, zenggi kapitány és klisszai gróf VII. Kelemen pápához (vol. 3, 89^v – eredeti)⁴⁷
 10. Buda, 1525. szeptember 30. „[Extractum] ex litteris Strigoniensis” (vol. 3, fol. 268^v – kivonat)
 11. 1525. október 23. *Guilhelmus de Gusenberg et al.* VII. Kelemen pápához (vol. 3, fol. 333^v és 340^v – eredeti)
 12. Tharnow, 1528. május 21. I. (Szapolyai) János VII. Kelemen pápához⁴⁸ [XXXI/1: *De statu rerum Hungaricarum...* Principi, vol. 13, fol. 55^r–57^v,⁴⁹

- egy másik példánya: Biblioteca Apostolica Vaticana (=BAV), Urbinati Latini, vol. 823, fol. 25^r–31^v]
13. [Róma?], s. d. [1531. július 17. után] Zenggi városa és követei, Tamás zenggi kanonok és Mattheus Blasiolis zenggi polgár VII. Kelemen pápához (vol. 9, fol. 311^r – eredeti)
 14. Velence, 1532. június 25. Thomas Niger, Scardona és Trau püspöke, volt veszprémi helynök VII. Kelemen pápához (vol. 7, fol. 117^r és 119^v – eredeti)
 15. *De la Cuca*, 1532. november 4. V. Károly VII. Kelemen pápához (vol. 8, fol. 172^v – eredeti)
 16. Nürnberg, 1543. március 29. I. Ferdinánd III. Pál pápához (vol. 14, fol. 633^r–634^v – másolat)
 17. s. d. [1546] *Domanda di conferimento del priorato d'Ungheria al card. Bembo* (vol. 9, fol. 331^r – eredeti [?])
 18. Késmárk, 1565. május 24. *Beatha Laska*

39 Erre még az irodalomtörténeti kritikának a kötet filológiai pontosságát és hiánypótló mű voltát középpontba állít, meleg hangú méltatása is felfigyelt: Nádasi Balázs: *Litterae principum ad papam – Fejedelmi levelek a pápának 1518–1578. Irodalomismeret* 12 (2002) 5–6., 118. old.

40 ■ Hátrétér OTKA posztdoktori program keretében folytatótt, *A magyar egyházi elit és az Apostoli Szentszék a korai újkorban (Strukturális analízis)* címet viselő alap kutatások alkotóják (ny. sz. D-38481). Egyébként mind a Bessenyei József által közreadott, mind pedig a függelékben említett források mikrofilm-másolata Bartá Gábornak és Solymosi Lászlónak köszönhetően évtizedek óta a magyar történetírás rendelkezésére áll az Országos Levéltárban. Az 1–12. kötetből készített 696 felvétel az X 9051 jelzet alatt található. A filmtékercsek száma: 31111/6] és 40836. (Kutatási jelentéseik a reprográfiai osztály referatúráján, közelebbi jelzet nélkül. Gyűjtésük összevetését a sajátoméval immár nem tartottam feladatommak.) Néhány XIX. század végi, valószínűleg még Tárkányi Béla által megrendelt másolat a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárában: Ms. 5000/1.

41 ■ A nem „primér” *hungaricumok* kurzív szedés jelzi. Idegenek idegeneknek írt iratai, amelyek Magyarországgal, illetve magyarokkal csupán részben, vagy csak érintőlegesen foglalkoznak, itt külön nincsenek megemlítve. Egy részük egyébként is szerepel a német (és lengyel) nunciatúra-kiadványokban, illetve

Fraknoi szintén idéz belőlük. Lásd például *Nuntiatur des Bischofs Pietro Bertano von Fano 1548–1549*. Bearb. v. W. Friedensburg, Berlin, 1910. (Nuntiaturberichte aus Deutschland, I/11.) 390–393., 394–397. old.; Fraknoi: *Magyarország egyházi és politikai összeköttetései, i. m.* II. 495. old. 38. j.; 499. old. 119. j.; 509. old. 369. j. Vö. még Óváry: *i. m.* II. 280. sz. – A függelék második fele csak a valóban korrespondáló iratokat sorolja fel, a többi, magyarokhoz intézett válasziratot nem, még ha az időbeli közelség ezt indokolná is. Ilyen többek között VII. Kelemen brevije Bánffy Jánoshoz és III. Pálé I. Ferdinándhoz. Róma, 1533. június 18. ASV Armarium XL, vol. 45. n. 159. Róma, 1543. szeptember 25. ASV Arm. XLI, vol. 28. fol. 56^v. – A csak kötet számmal kezdődő jelzetek természetesen a *Principire* vonatkoznak.

42 ■ Magyar nyelvű kivonata: Óváry: *i. m.* I. 1181. sz. (június 9-i dátummal).

43 ■ Kiadva már Theinernél (!): *Vet. mon. hist. Hung.* II. n. 834. Magyar nyelvű kivonata: Óváry: *i. m.* I. 1188. sz.

44 ■ Magyar nyelvű kivonata: Óváry: *i. m.* I. 1195. sz.

45 ■ Vö. még Óváry: *i. m.* I. 1183–1184. sz.

46 ■ Kiadva már Theinernél (!): *Vet. mon. hist. Hung.* II. n. 850.

47 ■ Kiadva már Theinernél (!): *Vet. mon. hist. Hung.* II. n. 849. (Vö. *Fejedelmi levelek*, XII/1. = Theiner, *Vet. mon. hist. Hung.* II. n. 851.)

majd, hogy amikor a szóban forgó püspök alkalmas személyt fog találni ügyének intézésére, lépéseket tegyen bullái érdekében, amint azt most ígéri...”

A fordítás problémáitól mindazonáltal azon fordítói bravúrról megemlékezve köszönjük el, hogy a XXXI/3. sz. Verancsics-levél esetében nemcsak a félreolvasásokat (pl. *auol/uuol [vuol]*, *gai/qui, che/c'è, moi/noi*) sikerült kontextuálisan javítani, hanem még egy, az átírásból hiányzó félmondat értelem szerinti pótlására is sor került (*ma [già l'esentò a tutti il dubbio tale, non senza di]spiacere...*).

A kötet forgatása során az említettek mellett még számos következtetlenségre, hiányra, módszertani és szerkesztési hibára, furcsaságra lehet felfigyelni: a rövidítések és az ünnepdátumok feloldásának problé-

mái, a levelek sajátos elrendezése a kézenfekvő kronologikus rend helyett, az államtitkársági ügykezelés feljegyzéseinek mellőzése esetenként, az oldalszámozás elcsúszása a tartalomjegyzékhez képest,³⁹ igénytelen tördelés (indokolatlan *vacat* oldalak, fettelés), szedéshibák stb. Néhányukat azonban, s hangsúlyozzuk, a szóvá tett problémák egy részét is a végzett munka óhatatlan velejárójának kell tekintenünk.

Azt viszont, hogy az itteni függelékben szép számmal sorjázó *hungaricumok* egyszerűen kimaradtak a fondszerű teljességet célul kitűző *Fejedelmi levelekből*, már korántsem. Összeállításuk korábban folytatott, önálló római levéltári és könyvészeti kutatásokon alapszik. Nélkülük e bírálat⁴⁰ megjelentetését örömmel soroltuk volna elmellőzhető teendőink közé.

G. F. Commendone (?) <i>bíboroshoz</i> (vol. 26, fol. 244^v és 254^v – eredeti) 19. Bécs, 1568. május 19. I. Miksa V. Pius pápához (vol. 30, fol. 35^v – eredeti) 20. Bécs, 1569. március 8. I. Miksa V. Pius pápához (vol. 30, fol. 51^v – eredeti) 21. Prága, 1570. január 12. I. Miksa G. F. Commendone <i>bíboroshoz</i> (vol. 26, fol. 8^v – eredeti) 22. Prága, 1570. február 3. I. Miksa V. Pius pápához (vol. 30, fol. 55^r és 54^v – eredeti) 23. Nagyszombat, 1571. szeptember 30. Telegdy Miklós esztergomi olvasókanonok G. F. Commendone <i>bíboroshoz</i> (vol. 27, fol. 400^v és 405^v – s. k.) 24. Viscovia, 1571. október 7. Petrus Illici-nus G. F. Commendone <i>bíboroshoz</i> (vol. 27, fol. 388^v és 395^v – s. k.)⁵⁰ 25. Prága, 1581. április 18. I. Rudolf XIII. Gergely pápához (vol. 44, fol. 50^v – eredeti) 26. Augsburg, 1582. augusztus 13. I. Ru-	dolf Tolomeo Galli <i>bíboros-államtitkárhoz</i> (vol. 35, fol. 44^v – eredeti) 27. Grodno, 1584. február 10. és 18. Báthory István lengyel király XIII. Gergely pápához (vol. 41, fol. 171^v és 172^v – eredeti)⁵¹ 28. Prága, 1584. május 4. I. Rudolf XIII. Gergely pápához (vol. 35, fol. 38^v – eredeti) 29. Grodno, 1584. november 20. Báthory István lengyel király XIII. Gergely pápához (vol. 41, fol. 177^v – eredeti)⁵² 30. Prága, 1586. december 10. I. Rudolf Dezio Azzolino <i>bíboros-államtitkárhoz</i> (vol. 44, fol. 76^r–77^r – eredeti) 31. Prága, 1586. december 10. I. Rudolf D. Azzolino <i>bíboros-államtitkárhoz</i> (vol. 44, fol. 78^v – eredeti) 32. Prága, 1588. február 21. I. Rudolf Alessandro Peretti <i>bíboros neposhoz</i> (vol. 44, fol. 80^v – eredeti) 33. Gyulafehérvár, 1590. május 18. Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem V. Sixtus	pápához (vol. 1, fol. 372^r és 373^v – eredeti)⁵³ 34. Gyulafehérvár, 1590. május 18. zsidóvári Jósika István V. Sixtus pápához (vol. 1, fol. 377^v és 378^v – s. k.)⁵⁴ 35. Róma s. d. [1590] Federico Borromeo <i>bíboros V. Sixtus pápához</i> (vol. 1, fol. 375^r és 376^v – s. k.)⁵⁵ 36. Gyulafehérvár, 1591. november 26. Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem Ippolito Aldobrandini <i>bíboroshoz</i> (vol. 51, fol. 363^r és 364^v – eredeti) 37. Bécs, 1592. április 10. Ernő főherceg VIII. Kelemen pápához (vol. 51, fol. 292^v – eredeti) 38. Pilsen, 1600. március 5. II. Rudolf Giulio Santoro (<i>Santa Severina</i>) <i>bíboroshoz</i> (vol. 33A, fol. 29^v és 30^v – eredeti) 39. Pilsen, 1600. február 20. II. Rudolf G. Santoro <i>bíboroshoz</i> (vol. 33A, fol. 31^r–32^v – eredeti)⁵⁶

48 ■ Az irat eredetije ma már hiányzik. Kiadta: Theiner: *Vet. mon. slav.* I. n. 818 (jelzete: vol. 5. fol. 166 [régii oldalszámozással]).

49 ■ A forrás szerepelt az 1980. októberi vatikáni magyar kiállításán. Vö. *Monumenta Vaticana res Hungariae illustrantia. Documenti et manoscritti.* Bp., 1981. 20. n. 24. (*Archivio Segreto Vaticano. Documenti riguardanti l'Ungheria.* Prof. Dr. Lajos Pásztor archivista).

50 ■ A volt esztergomi, ekkor már olmützi kanonoknak a 27. kötetben még két s. k. levele található ugyancsak Commendone *bíboroshoz*, illetve Thomas Albinus olmützi püspökhöz. Ezeknek az írásoknak azonban alig van magyar vonatkozásuk. Ezeknek az írásoknak azonban alig van magyar vonatkozásuk. Ezeknek az írásoknak azonban alig van magyar vonatkozásuk. Ezeknek az írásoknak azonban alig van magyar vonatkozásuk.

51 ■ Báthory András *bíborosi* kinevezése ügyében. Kiadva: Veress Endre: *Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király levelezése.* I.: 1556–1575. II.: 1576–1586. Monum. Kolozsvár, 1944. (*Monumenta Transilvanica*) n. 766 és 769. (Veress kiadásában a *Principi* vol. 35-öt tünteti fel, amelyben valóban több, összesen nyolc darab, érdemi magyar vonatkozást azonban – úgy tűnik – nem tartalmazó Báthory-levél található 1576–1585-ből: fol. 49^r–57^v.)

52 ■ Báthory András Erdélybe küldése ügyében. Pontos jelzettel, de még régi folioszámozással kiadva: Veress: *i. m.* n. 790. (A 41. kötetben összesen húsz Báthory-levél maradt fenn: fol.

162^r–168^v., 171^r–184^v és 190^v.) Az iratokat említi: Hodinka: *i. m.* 85–86. old.

53 ■ Utóljára kiadva: Szilas László: *Alfonso Carillo jezuita Erdélyben (1591–1599).* Bp., 2001. (METEM Könyvek, 34.) 114., n. 6.

54 ■ Idézi: *Monumenta Antiquae Hungariae.* I–IV.: 1550–1600. Ed. Ladislaus Lukács. Romae, 1969–1987. (*Monumenta Historica Societatis Iesu*, 101., 112., 121., 131.) III. 538. old. 4. j.

55 ■ Kiadva: *Monumenta Antiquae Hungariae.* III. 537. old. 2. j.

56 ■ 1601–1605 között a fondból a prágai és grazi nunciosok magyar vonatkozású jelentéseit lehet csupán megemlíteni, amelyekhez azonban több melléklet is tartozik. Például *Petitio Transilvanorum legatorum; Copia delle lettere del S. Giorgio Basta all'arcivescovo Spinelli d'Albagiulla; Nova ex castris Christianorum Vngaricis; D'Albaregale del campo li 13 7bre 1601; Lettera scritta dal Boscai agl'ordini et stati d'Vngaria per chiamarli alla Dieta di Vngaria; Stephani Botschajj convocatio ad dietam* (vol. 54. fol. 175^r., 179^v., 182^v., 180^r–181^v., 188^r–190^v., 202^v., 203^r–204^v., 219^r–220^v., 207^r–208^v., 210^r., 437^v., 439^v., 441^r–442^v., 445^r–446^v., 443^v.) Néhány nunciusi jelentést felhasználott: Kruppa Tamás: *Tervek az erdélyi kormányzóság megszerzésére 1601–1602-ben. Erdély és a Gonzaga dinasztia kapcsolatai a XVI–XVII. század fordulóján. Hadtörténelmi Közlemények* 115 (2002) 281–309. (pl. 283. old. 12. j. és 304. old. 109. j.).

Századvég

új folyam/31. szám

Tartalom

Körösényi András:
Konfliktus és konszenzus paradoxona

•

Utóítéletek

Kövér György: Gentry és zsidó?
Társadalmi identitás
és előítélet az 1880-as évek
Magyarországn

•

Változó idők

Tóth István György:
Jövedelemgyenlőtlenségek az Európai Unióban
és az újonnan csatlakozó országokban

Spéder Zsolt:
A házasságon kívüli gyermekvállalás módosulása
a születés párkapcsolati kontextusában

•

Gondolkodók

Kerékyártó Béla:
Ornamens és nevelés. Adolf Loos,
„építész és kritikus, művész és gondolkodó”

Adolf Loos: A Patyomkin-város;
A szegény gazdag emberről;
A régi és az új irány az építőművészetben
különös tekintettel
a bécsi művészet viszonyaira

•

Századvég-szövegelő

„Hagyni kell történni a sorsot.”
Sólyom Lászlóval beszélget Bódy Zsombor
és Cieger András.

•

FÜGGELÉK II.

1. Viterbo, 1528. június 29. VII. Kelemen Várday Pálhoz (ASV Arm. XL, vol. 19, n. 582; Arm. XXXIX, vol. 48, fol. 594_v – fogalmazvány)⁵⁷
2. Róma, 1532. október 21. VII. Kelemen Petrus Krusicshoz (kiadva: Theiner, *Vet. mon. slav.*, I, n. 845)⁵⁸
3. Róma, 1532. november 3. VII. Kelemen Erasmus Sararhoz (ASV Arm. XL, vol. 41, n. 377 – fogalmazvány)⁵⁹
4. Róma 1533. szeptember 3. VII. Kelemen Brodarics Istvánhoz (kiadva: Theiner, *Vet. mon. slav.*, I, n. 854)⁶⁰
5. Róma, 1535. március 10. III. Pál Várday Pálhoz (ASV Arm. XL, vol. 50, n. 30 – fogalmazvány)⁶¹
6. Róma, 1537. május 19. III. Pál Erdődy Simonhoz (ASV Arm. XLI, vol. 6, n. 294 – fogalmazvány)⁶²
7. Róma, 1547. május 10. III. Pál Fráter Györgyhoz (kiadva: THEINER, *Vet. mon. slav.*, I, n. 902)⁶³
8. Róma, 1588. december 18. Alessandro Peretti II. Rudolfhoz ([ASV Segr. Stato, Principi,] vol. 149, fol. 239_v – *registrum*)⁶⁴
9. Róma, 1589. augusztus 19. VIII. Kelemen Báthory Zsigmondhoz (utoljára kiadva: *Monumenta Antiquae Hungariae*, III, n. 152)⁶⁵
10. Róma, 1592. március 10. VIII. Kelemen Ernő főherceghez (BAV Ottoboniani Latini, vol. 2419, fol. 4^r – másolat)⁶⁶

57 ■ Vö. XXIV/1. sz. Esztergom, 1528. március 13. Várday Pál VII. Kelemenhez.

58 ■ Vö. XII/7. sz. Klissza, 1532. szeptember 22. Petrus Krusicshoz VII. Kelemenhez.

59 ■ Vö. XXVII/2. sz. Zeng, 1532. október 12. Erasmus Sarar VII. Kelemenhez.

60 ■ Vö. XIV/12. sz. Buda, 1533. augusztus 1. Brodarics István VII. Kelemenhez.

61 ■ Vö. XXIV/4. sz. Bécs, 1534. november 20. Várday Pál III. Pálhoz.

62 ■ Vö. XXX/4. sz. Dombra, 1537. február 27. Erdődy Simon III. Pálhoz.

63 ■ Vö. XXXV/1. sz. Várad, 1547. február 7. Fráter György Alessandro Farneséhez. A korrespondencia a tartalmi megfelelés alapján egyértelmű. Martinuzzi ti. a pápától megszerzendő engedélyek ügyében írt a bíboros neposnak.

64 ■ Vö. fentebb a 32. sz. Prága, 1588. február 21. II. Rudolf Alessandro Perettihez. A kései választ a magyar püspök pápai megerősítésének szokásos elhúzódása magyarázza. Az uralkodói levél ti. ennek tárgyában íródott.

65 ■ Vö. fentebb a 33. sz. Lásd még *Monumenta Antiquae Hungariae*, n. 134. és Szilas: *i. m.* n. 5.

66 ■ Vö. fentebb a 37. sz.